

УДК 94(477.4)“1918”

ВІЙСЬКОВО – ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ОКРЕМОГО ЗАГОНУ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ НА ЛИСТОПАД 1918 Р.

Іван ХОМА

Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра історії, теорії та практики культури

Досліджується становище Окремого загону Січових Стрільців напередодні листопадового зриву у Львові. Разом з тим аналізується проблема відмови стрілецького формування армії Української Держави підтримати західноукраїнські військові сили в боях за Львів.

Ключові слова: Січові Стрільці, С. Коновалець, О. Назарук,

Сучасні державотворчі процеси більш ніж переконливо доводять, що для владної еліти історичний досвід державного будівництва так і не став опорою у формуванні стратегічних напрямків розвитку, пошуку компромісних рішень для подолання постійних суспільно – політичних криз. Проблематика державного будівництва в добу Української національної революції 1917–1921 рр. є тим неоцінним досвідом, осмислення якого продовжує бути актуальним.

У даному випадку проблема означена темою публікації не стала предметом окремого і ретельного дослідження, у якому принаймні було б враховано на листопад 1918 р. особливості суспільно-політичних відносини між провідними національними силами Східної Галичини та Наддніпрянщини, фактичний статус Січових Стрільців, дії стрілецького командування по організації військової допомоги ще до приїзду галицької делегації та інше.

Метою даної публікації, є на основі фактичного матеріалу, значна частина якого вперше вводиться в науковий обіг, або не бралась до уваги істориками, розкрити обставини за яких Окремий загін Січових Стрільців армії Української Держави відмовився передислокуватись до Львова у листопаді 1918 р.

Загально відомо, що відкриті децентралізаторські процеси на західноукраїнських землях спрямовані на вихід з Австро-Угорської імперії, розпочались на тлі існування незалежної української держави зі столицею в місті Київ. При тому, від березня 1917 р. до листопада 1918 р. жодна впливова громадсько-політична організація Східної Галичини не спромоглась інтегруватись у ці державотворчі процеси. Стосується це і сил, які стояли біля витоків Центральної Ради, втім не сформували своїх представництв на півдастрійських українських землях. Одночасно, спостерігаємо відсутність реальних спроб з боку наддніпрянських політиків залучити галицьких колег до державотворчого процесу, принаймні на рівні консультацій і навпаки. Натомість обмежились декларативними заявами та прагненнями до співпраці, єдності тощо.

Як виняток можна виділити питання статусу західноукраїнських земель, яке підняли молоді дипломати УНР перед австро–угорською делегацією на мирній конференції в Бресті на початку січня 1918 р.¹. Вище сказане не стосується сотень біженців, виселенців та військовополонених українців австрійського підданства, які долучились до революційних процесів під егідою Центральної Ради. Адже це не доцільно розглядати як заслугу національних сил Східної Галичини і Наддніпрянщини, оскільки було їх добровільним поривом.

На цьому тлі формування Січових Стрільців офіційно було створене 12 листопада 1917 р. в Києві під назвою Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців, який став першою регулярною національною одиницею армії УНР². Його створення безпосередньо чи опосередковано не пов'язане з жодною із західноукраїнських громадсько–політичних структур, в тому числі і легіоном УСС. Засновниками, при допомозі Українського генерального військового комітету та Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни, стали військовополонені українці австро-угорської армії. Серед них Р. Дашкевич, В. Дідушок, Є. Коновалець, Ф. Черник, І. Чмола та інші.

Утвердження куреня як найбоездатнішої частини армії і вся подальша діяльність пов'язана з приходом на початку січня 1918 р. командного складу на чолі з Є. Коновальцем. Їм вдалося провести реорганізацію, в основу якої було покладено ідейні та організаційні засади легіону УСС, а також подолати притаманний тогочасному політикуму регіоналізм. Якнайкраще відображає це зміна офіційної назви на І–ий курінь Січових Стрільців, залучення до особового складу наддніпрянців та ідеологічні засади боротьби за об'єднання українських земель, які умовно можна позначити гаслом “Через Київ на Львів!”.

Участь куреня, чисельністю близько 700 стрільців, в січні–лютому 1918 р. у Першій українсько–більшовицькій війні пов'язана з присутністю структурних частин в боях на Лівобережжі, придушенні більшовицького повстання в Києві, охороною Центральної Ради. Це суттєво вплинуло на перебіг конфлікту, особливо на етапі підписання мирного договору в Бресті.

Після повернення на початку березня 1918 р. до Києва за куренем було закріплено статус гвардії армії УНР, а 26 березня перейменовано на І–ий полк Січових Стрільців. Його чисельність на середину квітня досягла 3–х тисяч стрільців, з яких близько 75% походило із західноукраїнських земель. Крім охорони державних інституцій, особовий склад був задіяний у підтримці правопорядку в Києві та околицях.

У цей час Є. Коновалець передав Стрілецькій раді повноваження приймати основні організаційні та політичні рішення. Тісна співпраця з утвореною в листопаді 1917 р. Головною Радою галицьких, буковинських та угорських українців (далі – Головна рада) поширила вплив Стрілецької ради і на західноукраїнську громаду Києва, перед якою було заявлено, що кордони України не вирівняні, тому боротьба ще попереду, як проти росіян так і поляків.

На час гетьманського державного перевороту стрілецький полк відзначався боездатністю, дисциплінованістю і політичною стійкістю. Свідченням цього є те, що організатори перевороту не наважилися на радикальні дії проти полку. Навпаки, 29 квітня 1918 р. П.Скоропадський особисто запропонував Є.Коновальцю разом із полком прийняти присягу на вірність і продовжити службу. У відповідь Рада старшин прийняла рішення розформувати полк. Рішення, яке, як на той час, засвідчило відданість стрілецтва Центральній Раді, а також правовим засадам зміни влади в державі.

1 травня 1918 р., після зняття блокади німецьких військ, демонстративно пройшло роззброєння полку Січових Стрільців. Частина стрільців повернулася додому, а частина приєдналася до селянських повстанських загонів. Приблизно третину особового складу було переведено до 2-го полку Запорізького корпусу. Розглядалося і включення стрільців до легіону УСС, який в той час перебував на півдні України, але командування легіону відмовило в підтримці³.

Насправді після розформування не ставилось питання відмови від подальшої участі в державному будівництві. Особливо, якщо взяти до уваги те, що події 29–30 квітня 1918 р. значно посилили позиції Є.Коновальця та найближчого оточення. Зокрема, Є.Коновалець у кінці травня очолив Головну раду⁴, а заслуги стрілецького формування в захисті УНР визнала гетьманська влада⁵.

У свою чергу проукраїнські владні сили з стрілецтвом почали пов'язувати захист державного суверенітету. У ході переговорів, у яких Д. Донцов та Д. Дорошенко виступили посередниками, гетьман 23 серпня видав компромісний наказ про відновлення стрілецької формації під назвою Окремий загін Січових Стрільців⁶.

Після наказу П.Скоропадський 31 серпня прийняв стрілецьку делегацію в складі Є.Коновальця, А.Мельника, В.Кучабського та М.Матчака⁷. Делегати заявили, “що вони всі готові послужити Українській Державі, не жаліючи для неї нічого, що вони свідомі своїх обов'язків, які тепер приймають на себе...”⁸.

Для розташування стрілецького загону на вибір запропонували Яготин або Білу Церкву. Після консультацій обрали Білу Церкву. П.Скоропадський не приховував, що видаючи наказ, “я дещо побоювався їх за їх схильності, але, з іншої сторони, їх обіцянки і, саме головне, наказ формувати не в Києві, а в Білій Церкві давав мені впевненість, що нічого небезпечного цей елемент для існуючого уряду зробити не зможе...”⁹.

У Києві на початку вересня 1918 р. вдалося відкрити штаб, який став мобілізаційним центром¹⁰. Як і планувалось основу особового складу склали стрільці Запорізького корпусу.

Проти формування загону різко виступило проросійське оточення гетьмана. Зокрема 6 вересня в штабі загону ними було організовано арешт Є. Коновальця та близько 30 стрільців, хоча невдовзі їх звільнили.

Після проведення всіх відповідних організаційних та мобілізаційних заходів Окремий загін Січових Стрільців на першу декаду листопада 1918 р., очолюваний полковником Є. Коновальцем, начальником штабу полковником А. Мельником та ад'ютантом сотником М. Матчаком мав таку структуру: курінь на чолі з сот. Р. Сушком у складі 4-х сотень (1-у сотню очолював сот.І.Рогульський, 2 -у – сот.О. Думін, 3-ю – сот.М.Загаєвич, 4-у – сот.В.Кучабський), нараховував 20 старшин і 474 стрільці; кулеметна сотня – з 12 кулеметами під командою сот. Ф.Черника; легка батарея – з 4 гарматами, очолювана сот. Р.Дашкевичем; кінна розвідка в складі одного старшини і 30 стрільців під командуванням хорунжого Ф.Бориса; школа підстаршин сот.В.Чорнія – один старшина і 27 стрільців; булавна сотня сот. Д.Герчанівського; кіш сот. А. Домарадського – три старшини і 23 стрільці; відділ зв'язку у складі чоти бунчужного В.Дутківського; відділ постачання під керівництвом сот. Даньків; шпиталем завідував лікар Шамраєв, а потім Кекало¹¹. Загалом бойовий склад становив 46 старшин і 816 стрільців, а весь особовий склад, задіяний у всіх структурних частинах, нараховував приблизно 59 старшин і 1187 стрільців¹².

Паралельно Є.Коновалець таємно співпрацював з лідерами блоку опозиційних сил – Українським національним союзом (далі – УНС), в склад якого входила Головна рада галицьких, буковинських та угорських українців. З кінця вересня 1918 р. голова УНС В. Винниченко та один із засновників М. Шаповал, акцентуючи увагу на невирішених гетьманським урядом соціальних та національних питань, почали схиляти Є. Коновальця до антигетьманського повстання. Є.Коновалець категорично не відкинув їх пропозиції і в процесі формування загону поступово почав налагоджувати контакти з повстанськими силами. Впродовж жовтня значковий Кушнірук встановив зв'язки з отаманами ряду повстанських загонів на Київщині, а в першій половині листопада сотник О. Думін на Катеринославщині¹³. При тому, в стрілецькому середовищі повстання розглядалось не з точки зору боротьби за владу, а захисту державного суверенітету та незалежності Української Держави¹⁴. Наголошував на цій позиції і О. Назарук: “Сила національної основи головного принципу стрілецької ідеології така велика, що січовий стрілець в теорії і в практиці годиться з усякою формою державности, коли вона тільки самостійна”¹⁵.

Увечері 29 жовтня командування загону в Білій Церкві отримало телефонограму від УНС про заплановану на 30 жовтня нараду в Києві. За відсутності Є. Коновальця до Києва поїхали начальник штабу полковник А. Мельник і командувач кулеметної сотні Ф. Черник. Участь у нараді взяли М. Шаповал, В. Винниченко, генерал О. Осецький, начальник оперативного відділу Генерального штабу полковник В. Тютюнник, А. Мельник та Ф. Черник. Учасники дійшли висновку, що кістяк збройних сил, на які вони могли б розраховувати, становить приблизно 12 тисяч багнетів, а підготовкою повстання має зайнятись Оперативний штаб під командуванням О. Осецького¹⁶.

У той же день увечері в Білій Церкві відбулось засідання Стрілецької ради за участі А. Мельника, Ф. Черника, Р. Сушка, М. Матчака, І. Чмоли і В. Кучабського. А. Мельник повідомив, що УНС вирішив розпочати повстання проти П. Скоропадського, а основною рушійною силою має бути Окремий загін Січових Стрільців. “Для Стрілецької Ради, – за словами В. Кучабського, – все це було зрозуміле, що навіть ніхто не піднімав питання про можливість успіху повстання...”¹⁷.

Стосовно галицьких військово – політичних сил то вони не підтримували відносин із Стрілецькою радою. Не ставилось з їхньої сторони і питання залучення стрілецького загону до повстання у Львові. Зокрема член української національно – демократичної партії В. Панейко, перебуваючи в кінці жовтня у Києві, запрошував до Галичини тільки старших офіцерів армії Української Держави¹⁸. Втім командування загону не було позбавлене інформації про стан української справи в Східній Галичині. І. Чмола, який був членом Стрілецької ради, перебуваючи у Львові, взяв участь у засіданні військового комітету, на якому розглядався силовий сценарій становлення української влади. Взявши слово, зазначив: “Україна може вам дати до 2 тисяч крісів, дещо муніцій і харчів скільки хочете; однак ані одної боездатної частини...”. Автор спогадів сотник І. Гладкий пише, що це дуже всіх здивувало і ніхто з присутніх тоді не міг це зрозуміти¹⁹. Мова йшла про військово-матеріальну допомогу, яку могли б організувати Головна та Стрілецька ради. Очевидно, що це б суттєво посилило галицькі військові сили та вплинуло на перебіг повстання у Львові.

Втім, незважаючи на відсутність прямих контактів, Головна та Стрілецька ради вже через декілька днів після листопадового зриву створили галицький бойовий комітет. 6 листопада Головна рада видала звернення “До синів України!” за підписом Д. Левицького, Г. Давида, П. Волосенка та Є. Коновальця, яке започаткувало добровільну мобілізацію для участі в захисті державотворчих процесів на західноукраїнських землях. Мобілізаційним центром став Михайлівський монастир у Києві, а стрілецьке командування зобов’язане було формувати та переправляти загоны до Східної Галичини²⁰. До Львова було відправлено члена Головної ради В. Гриніва для “диригування військ корпусу оборони Східної Галичини, зорганізованого Головною Радою”²¹. З цього приводу львівська щоденна газета “Діло” 19 листопада 1918 р., повідомляла: “Головна Рада галицьких, буковинських і угорських українців... зложила там (у Києві – автори) перший військовий відділ – “Загін ім. Гонти”, до якого записалось уже немало наших козаків, а першим записався б. голова Одеської Військової Ради хор. П. Вербецький. Організація такого (як в Михайлівському монастирі – автори) комітету в м. Одесі і на Херсонщині доручена Головною Радою б. голові Одеської Військової Ради д-ру Ів. Луценку”²².

У цьому контексті досить цікаву інформацію подає В. Кедровський, який перебував на Херсонщині, а 14 листопада на заклик організаторів повстання прибув до Києва. У той же день, зустрівшись з Є. Коновальцем, – як пише

В. Кедровський, – “Я звернувся до нього (Коновальця – І.Х.) з проханням негайно післати до Херсону ... своїх людей щоби вони дали вказівки, що робити українським частинам в австрійській армії ... Коновалець ... вислухав мене і, вказуючи мені на незнайомого мені пана, сказав: – Ті війська підлягають Галицькій Народній Раді, а це її представник, Назарук. Розкажіть йому і хай він пошле туди людей ... Дізнався я, що ніхто не був посланий до тих військових відділів й вони здеморалізовані поверталися до Галичини”. За оцінкою В. Кедровського, це були суто українські частини, бракувало лише офіцерів²³.

Натомість тільки ввечері 4 листопада у Львові в Народному домі було прийнято рішення відправити до Києва по військову допомогу делегацію в складі О. Назарука і В. Шухевича, які виїхали вже зранку 5 листопада²⁴. У Київ вони прибули 6 листопада близько 17 год. За словами О. Назарука, їм було доручено просити в гетьмана військову допомогу для того, щоб втримати Львів. Прибувши до Києва делегати відразу направились на прийом до гетьмана. На цей час у гетьмана була запланована зустріч з галицьким представництвом Києва, за представників якої видали себе О. Назарук та В. Шухевич. У прийомній вони застали Є. Коновальця і разом пішли на прийом до гетьмана. Вислухавши О. Назарука, П. Скоропадський відповів, що хоч він і не у війні з Польщею, але військову допомогу обережно надасть²⁵. Є. Коновалець пише, що: “Др. Назарук домагався від гетьмана видання наказу про висилку окремого загону Січових Стрільців на галицький фронт”²⁶. О. Назарук у своїх спогадах пише, що це була ініціатива саме гетьмана²⁷. У результаті було вирішено направити Окремий загін Січових Стрільців до Львова. Однак мова не йшла про офіційну передислокацію, а лише до українсько-австрійського кордону, де січовики мали б “дезертирувати” і самостійно направитись до Львова.

Після зустрічі з гетьманом Є. Коновалець, О. Назарук та В. Шухевич вирушили до Українського клубу, де перебували лідери УНС. Тут відбулась зустріч з В. Винниченком, на якій галицькі делегати поінформували про події у Львові та розмову з гетьманом. В. Винниченко відреагував негативно й Є. Коновалець запропонував О. Назаруку поїхати до Білої Церкви та отримати остаточне рішення від Стрільцької ради²⁸.

6 листопада ввечері в Білій Церкві було скликано Стрільцьку раду в складі Є. Коновальця, А. Мельника, Ф. Черника, Р. Сушка, М. Матчака, І. Чмоли, В. Кучабського, М. Загаєвича, М. Бісика, О. Думіна і Ю. Чайківського. Першим, кому надали слово, був О. Назарук, який зі слів В. Кучабського, розповівши про військово-політичну ситуацію у Львові, домовленості з гетьманом і розмову з В. Винниченком, емоційно наголосив: “Батьки й матері вас проклянуть, якщо не підете на Львів”. Завершив виступ словами: “... справившись при допомозі Січових Стрільців із львівськими поляками, галичани цілком певно вирушать тоді проти ... Росії, щоби знищивши її – побудувати українську державу”. Наступним виступив Ф. Черник. У своїй промові зазначив: “Нема сумніву, що загін Січових Стрільців здобув би Львів Виступ проти Гетьманщини в ім’я

української державної ідеї вже неминучий. По всій імовірності Січовому Стрілецтву доведеться полягти в цій боротьбі, але його смерть повинна стати історичною демонстрацією, що вже ніколи Україна не об'єднається добровільно з Московщиною. На випадок, хоч він неймовірний, успіху протигетьманського повстання, Україна завше зможе ще проголосити війну Польщі, бо центром української державності є Київ, а не Львів". Після обговорення цього питання Стрілецька рада розійшлась. Зібравшись наступного дня, рада майже одногосно не підтримала переведення загону до Львова²⁹.

Сам О. Назарук пише, що був хворий на ангіну, яка його так виснажила, що після свого виступу заснув на кріслі. Далі О. Назарук продовжує: "Довго я спав – бо аж мабуть до 14 листопада А 14 листопада я встав і пішов до старшинської столової. Там, довідався, що Стрілецька Рада ... вирішила не посилати ніякої підмоги на Львів, бо Київ важніший. Наказ від гетьмана прийшов, але прийшов і другий, яким відкликано перший". 16 листопада О. Назарук, після того як 14 листопада написав "повстанчу відозву" та провів переговори з німецькою заголюю Білої Церкви, у розмові з Є. Коновальцем заявив, що їде до Львова. На що останній заявив: "Переповість там все Шухевич, а ви мусите остати. Директорія немає одного – товмача. А переговори треба буде вести нераз". Назарук таки залишився в Білій Церкві і був включений до Стрілецької ради³⁰.

16 листопада загін Січових Стрільців розпочав з Білої Церкви антигетьманське повстання, яке завершилось 14 грудня входженням частин Осадного корпусу Січових Стрільців під командуванням Є. Коновальця в Київ і встановленням влади Директорії.

Після поразки національної революції в середовищі західноукраїнської військово-політичної еліти на фоні припущень, як би розвивались революційні події за інших обставин, рішення Стрілецької ради було оцінено як "зрада". Разом з тим і сьогодні простежуються такі міркування. Є. Коновалець у відповідь на ці звинувачення визначив причини, які змусили діяти саме так, а не інакше: "1. Перші вістки про переворот у Галичині, передані до Києва телефоном, прийшли майже одночасно з першим повідомленням Січових Стрільців про прийняття рішення Українським національним Союзом підняти повстання проти Гетьмана Скоропадського; 2. Із самого початку формування січового стрілецтва виховувало Січових Стрільців в тому дусі, що вони є революційним військом, яке має стояти на сторожі української державності, і тому не можна відтягати його від центру тоді, коли ця державність є явно загрожена; 3. У складі Січових Стрільців знаходиться велика кількість наддніпрянців, ... які до справ Великої України відчували більший інтерес, ніж до справ Галичини ...; 4. Саме становище на Великій Україні є того роду, що з моментом вибуху революції в Центральних державах провал гетьманщини є майже певний, та, що при відсутності в той час Січових Стрільців на Україні цей протигетьманський рух прийняв би московсько-більшовицький характер"³¹.

У контексті даної проблеми важливо мати на увазі, що Стрілецька рада, яка була достатньо впливовою військово-політичною силою, діяльність якої базувалась на засадах незалежності, суверенітету та єдності українських історичних земель в рамках одного державного організму, з певною недовірою ставилась до галицьких політичних сил за дистанцію, яку вони утримували по відношенню до державного будівництва на Наддніпрянщині. Відображає ці міркування низка статей, опублікованих в газеті Головної та Стрілецької рад – “Нашій думці”. Серед них, статті “Що ж галицька Україна добула за час війни?” і “Під віденським соусом”. Стосовно першої, то в ній зазначено, – “Обіцянку самостійної України. Обіцянка сповнилась, але не маємо права відібрати тут заслугу тутешнім українцям. Самостійну Україну здобули не галичани, не австрійські війська, а тутешні Українці”³². У другій статті мова про досить суб’єктивні погляди галицьких політиків на Наддніпрянські події: “Довге відрубне життя Галичини й України, брак давніших зв’язків взаємного розуміння робили своє діло. Галицькі політики зачали добачувати в державній українській політиці тільки ошибки. Невже “Діла” не стати на власного кореспондента в Києві, де б він міг черпати відомости з самого жерела?”³³.

Таким чином очевидно, що на тлі відступу гетьманської влади від утвердження принципів державної незалежності, складно було б очікувати від Стрілецької ради якогось іншого рішення. Особливо, якщо зважити на те, що військово – політичні сили Східної Галичини, готуючи силовий сценарій встановлення української влади у Львові, не вели жодних переговорів з командуванням Окремого загону Січових Стрільців про допомогу в його організації та реалізації. В іншому випадку, як вище було зазначено, командування стрілецького загону могло б ще до листопадового зриву, або у перші дні організувати військову допомогу.

MILITARY AND POLITICAL SITUATION OF SEPARATE DETACHMENT OF SICH OVI STRILTSI (UKRAINIAN SICH RIFLEMEN) IN NOVEMBER 1918

Ivan KHOMA

National University “Lvivska Politechnika”,
Department of History, Theory and Practice of Culture

The article describes the position of Sitchovi Strilci formation (Ukrainian Sich Riflemen) before the November’s revolt in Lviv. Also the author analyses the their refusal to support the Western Ukrainian military forces in struggles for Lviv.

Key words: Sitchovi Striltsi, E. Konovalec, O. Nazaruk.

- ¹ Гошуляк І. Питання соборності українських земель на Брест-Литовській мирній конференції / І. Гошуляк І // Український історичний журнал. № 2. – 2004. – С. 15-31.
- ² Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем за державну незалежність України (1917-1919 рр.) / Д. Герчанівський // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. С. 184; Голубко В. Армія Української Народної Республіки. – Львів, 1997. С. 120.
- ³ Хома І. Військове формування Січових Стрільців Наддніпрянщини в боротьбі за державність України в 1917-1919 рр. Автореф. к.і.н. / Іван Хома. – Львів, 2007. – С. 10-12.
- ⁴ Наша думка. 3 червня. 1918.
- ⁵ Військово-науковий вісник Генерального штабу. 1918. Ч. 7. С. 68.
- ⁶ Донцов Д. Рік 1918 / Дмитро Донцов. – Київ, Торонто, 1954. – С. 49.
- ⁷ Нова Рада. 4 вересня. 1918.
- ⁸ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 р.р. / Дмитро Дорошенко. – К., 2002. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – С. 170.
- ⁹ Скоропадський П. Спогад / Павло Скоропадський. – Київ, Філадельфія, 1995. – С. 270.
- ¹⁰ Кучабський В. “Від першопочинів до Проскурівської операції” // Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967 / Василь Кучабський. – Чикаго, 1969. – С. 129.
- ¹¹ Гелей С., Кучабський Ю. Василь Кучабський. Наукова спадщина. Сторінки життя / Степан Гелів, Юрій Кучабський. – Львів, 1998. – С. 512.
- ¹² Стефанів З. Українські Збройні сили 1917-1921 р.р. Доба Центральної Ради й Гетьманату / З. Стефанів. – СУВ, 1947. – Ч. 1. – С. 106.
- ¹³ Крезуб А. Повстання проти гетьмана Скоропадського і січові стрільці / Антін Крезуб // Літературно-науковий вісник – Львів, 1928. - Т.97. - Кн.12. - С. 309.
- ¹⁴ Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Євген Коновалець. – Львів, 2002. – С. 12.
- ¹⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 359, оп. 1, спр.85, арк. 4.
- ¹⁶ Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки / Дмитро Яневський. – К., 2003. С. 229.
- ¹⁷ Кучабський В. “Від першопочинів до Проскурівської операції” // Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967 / Василь Кучабський. – Чикаго, 1969. – С. 140.
- ¹⁸ Павлишин О. Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект / Олег Павлишин // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 328.
- ¹⁹ Український скиталець. 1 листопада. 1920.
- ²⁰ Нова Рада. 6 листопада. 1918.
- ²¹ Діло. 10 листопада. 1918.
- ²² Діло. 19 листопада. 1918.
- ²³ Кедровський В. Повстання проти гетьмана (уризок із спогадів) / Володимир Кедровський // Літературно-науковий вісник. Львів, 1928. – Т.96. – Кн. 5. – С. 46-47.
- ²⁴ Український прапор. 19 грудня 1919.
- ²⁵ Російський державний військово-історичний архів (РДВІА, Москва), ф. 72, оп. 1, спр. 98, арк. 2–3.
- ²⁶ Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Євген Коновалець. – Львів, 2002. – С. 16.
- ²⁷ РДВІА, Москва, ф. 72, оп.1, спр.98, арк. 3.
- ²⁸ Там само, арк. 4.
- ²⁹ Кучабський В. “Від першопочинів до Проскурівської операції” // Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967 / Василь Кучабський. – Чикаго, 1969. – С. 147–149.
- ³⁰ РДВІА, Москва, ф. 72, оп. 1, спр.98, арк. 5–8.

³¹ Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Євген Коновалець. – Львів, 2002. – С. 16–17.

³² Наша думка. 11 серпня. 1918.

³³ Наша думка. 18 серпня. 1918.